

A Comparative Analysis of the Role of Color in Islamic Mosque Architecture from an Islamic Hikmah Perspective (A Case Study: Sheikh Lotfollah Mosque and the Great Mosque of Samarra)

Atena sadat Hashemi Fesharaki

PhD in Architecture, Department of Institute of Architecture, Isf.C, Islamic Azad University, Isfahan, Iran
Tourism, Architecture and Urban Research Center, Isf.C, Islamic Azad University, Isfahan, Iran

Abstract

Introduction: Color in Islamic architecture serves not merely a decorative function but also embodies profound epistemological and symbolic meanings rooted in the tradition of Hikmah (wisdom). This study explores the role of color in two iconic mosques—Sheikh Lotfollah Mosque in Isfahan and the Great Mosque of Samarra. Through these case studies, the research demonstrates how colors such as turquoise, lapis lazuli, gold, and green transcend aesthetics, conveying spiritual and philosophical messages that reflect divine light (Nur) and cosmic order. The theoretical framework draws on the wisdom-oriented perspectives of Seyyed Hossein Nasr and Titus Burckhardt, who interpret color as a symbolic language bridging the material and sacred realms.

Methodology: Using a descriptive-analytical and comparative approach, this research investigates the symbolic and functional roles of color in the selected mosques. Data were collected through library research, including scholarly articles, books, and historical documents retrieved from databases such as ScienceDirect and others. The analysis is grounded in the philosophical and mystical theories of Nasr and Burckhardt, which view color as a medium for metaphysical expression. Qualitative content analysis was used to decode the symbolic meanings of colors and their interaction with light and architectural form. Comparative case studies of the two mosques reveal distinct yet complementary applications of color in Islamic sacred spaces.

Results: The findings indicate that color in Islamic architecture operates on multiple levels. In Sheikh Lotfollah Mosque, the dominant turquoise and lapis lazuli hues symbolize the sky and infinity, whereas gold represents divine light. These colors, combined with intricate tilework and natural light, create a transcendent atmosphere guiding worshippers from sensory perception to spiritual contemplation. In contrast, the Great Mosque of Samarra employs simpler color schemes, such as white and earthy tones, emphasizing purity and earthly power. Despite their differences, both mosques employ color to manifest theological and philosophical concepts, aligning with Nasr's view of light as a divine manifestation and Burckhardt's interpretation of color as sacred symbolism. The study also highlights how the interplay of color and light enhances spiritual experience, reinforcing the connection between the material and the divine.

Conclusion: This study underscores color's significance as a carrier of spiritual and philosophical meaning in Islamic architecture. By analyzing Sheikh Lotfollah Mosque and the Great Mosque of Samarra, this research illustrates how color transcends aesthetics, functioning as a language of Hikmah that facilitates a multidimensional experience of the sacred. The insights from Nasr and Burckhardt provide a theoretical foundation for understanding color's role in connecting the sensory and spiritual worlds. An appreciation of color's symbolic and epistemological functions could enrich contemporary Islamic architecture while preserving cultural and spiritual authenticity. Future research could expand this framework by examining diverse examples of Islamic architecture to further explore the intersections of color and sacred space.

Key words: Color, Great Mosque of Samarra, Islamic Architecture, Sheikh Lotfollah Mosque, Symbolism

تحلیل تطبیقی نقش رنگ در معماری مساجد اسلامی از منظر حکمی (مورد پژوهی مسجد شیخ لطف‌الله و مسجد جامع سامرا)

آتنا سادات هاشمی فشارکی

دکتری معماری، گروه معماری، واحد اصفهان (خوراسگان)، دانشگاه آزاد اسلامی، اصفهان، ایران
مرکز تحقیقات گردشگری، معماری و شهرسازی، واحد اصفهان (خوراسگان)، دانشگاه آزاد اسلامی، اصفهان، ایران

چکیده

رنگ در معماری اسلامی فراتر از کارکرد زیبایی‌شناختی، دارای نقش معرفت‌شناختی و نمادین است که تجربه معنوی را در فضای مسجد تعمیق می‌بخشد. این پژوهش با رویکرد کیفی و روش توصیفی-تحلیلی و تطبیقی انجام می‌شود و در آن داده‌ها از طریق منابع اسنادی-کتابخانه‌ای و مشاهدات میدانی گردآوری شده و سپس با شاخص‌هایی همچون نوع و تنوع رنگ، کیفیت نورپردازی و پیام‌های حکمی، تحلیل و مقایسه می‌گردند. در این راستا نقش رنگ در دو نمونه شاخص معماری اسلامی - مسجد شیخ لطف‌الله اصفهان و مسجد جامع سامرا بررسی می‌شود؛ یافته‌ها نشان می‌دهد، رنگ‌های غالب همچون فیروزه‌ای، لاجوردی، طلایی و سبز در این بناها، علاوه بر جنبه تزئینی، حامل پیام‌های فلسفی و دینی هستند و تجلی نور الهی و مفاهیم حکمی را بازمی‌نمایانند. براساس دیدگاه‌های حکمت‌محور نصر و بورکهارت، رنگ در این مساجد به‌عنوان زبان رمزی عمل می‌کند و پلی میان عالم مادی و معنوی پدید می‌آورند. در مسجد شیخ لطف‌الله، ترکیب رنگ‌های فیروزه‌ای و لاجوردی با نور طبیعی، فضایی روحانی و بی‌زمان خلق می‌کند؛ در حالی‌که، مسجد سامرا با رنگ‌آمیزی ساده‌تر اما نمادین، بر عظمت و سادگی توحیدی تأکید می‌نماید. این مطالعه نشان می‌دهد، ترکیب رنگ و نور در معماری اسلامی، ابزاری کارآمد برای انتقال مفاهیم متعالی و خلق تجربه‌ای چندبُعدی از حضور معنوی است. نتایج پژوهش بر ضرورت بازشناسی کارکردهای حکمی رنگ در معماری معاصر اسلامی تأکید می‌کند. این بازشناسی می‌تواند، به غنای معماری امروز و خلق فضاهای معنوی اصیل کمک شایانی نماید.

کلمات کلیدی: رنگ، مسجد سامرا، مسجد شیخ لطف‌الله، معماری اسلامی، نمادگرایی

۱. مقدمه

معماری اسلامی، به‌ویژه در طراحی مساجد، نه تنها به عنوان فضایی عبادی، بلکه به مثابه فضایی معرفتی، معنوی و نمادین شکل گرفته است. رنگ در معماری، از دیرباز یکی از ابزارهای مهم در بیان نمادین تمدن‌های کهن بوده است و نقش آن در انتقال مفاهیم فلسفی و دینی بسیار برجسته است (Namiri & Sani, 2017). در این فضا، عناصر بصری نظیر رنگ، نور، و تزیینات، فقط کارکردی زیباشناختی ندارند؛ بلکه حامل پیام‌های معرفتی، فلسفی و جهان‌شناختی اند. رنگ، به عنوان عنصری زنده در معماری اسلامی، واجد بار سمبلیک و دینی است که می‌تواند، رابطه‌ی انسان با عالم قدسی را بازتاب دهد. رنگ‌هایی مانند لاجوردی، فیروزه‌ای، سبز و طلایی که به‌ویژه در کاشی‌کاری‌ها و تزیینات مساجد استفاده شده‌اند، بازنمایی از سیر وجودی انسان از کثرات به وحدت، از عالم خاک به ملکوت الهی هستند (Namiri & Sani, 2017).

مسجد شیخ لطف‌الله در اصفهان، نمونه‌ای برجسته از معماری صفوی است که ترکیب رنگ‌ها در آن نه تنها هارمونی بصری خلق کرده؛ بلکه بار نمادین آن نیز قابل تأمل است. رنگ لاجوردی و فیروزه‌ای فضای درونی را روحانی و بی‌زمان کرده‌اند؛ در حالی که، زرد نخودی گنبد خارجی، استعاره‌ای از خاک و نور خورشید است. حضور نور و نحوه‌ی تأثیر آن بر کاشی‌ها، مفهوم حکمی نور را که در قرآن و عرفان اسلامی جایگاه ویژه‌ای دارد، برجسته می‌کند. در این راستا، آیه نور (سوره نور، آیه ۳۵) به عنوان بنیان تئولوژیک و عرفانی زیبایی‌شناسی نور در معماری اسلامی محسوب می‌شود (Nasr, 2008؛ Shahani, 2021؛ البرزی و همکاران، ۱۴۰۰).

در مقابل، مسجد جامع سامرا در عراق، با استفاده از پوشش‌های طلایی و آبی، فضایی معنوی با محوریت حضور نور خلق کرده است؛ اگرچه ساختار این مسجد ساده‌تر است؛ اما تأکید بر رنگ‌های نمادین در مقیاسی وسیع، تجربه‌ای حسی از حضور در ساحت قدسی را برای مخاطب فراهم می‌آورد (Burckhardt, 2009). رنگ در این مسجد نه فقط زینتی، بلکه استعاره‌ای از حقایق متافیزیکی در حکمت اسلامی است.

با این حال، پژوهش‌های پیشین عمدتاً بر جنبه‌های تاریخی یا صرفاً زیبایی‌شناختی رنگ تمرکز داشته‌اند و کمتر به پیوند آن با مبانی حکمی و معرفت‌شناختی توجه کرده‌اند. در این میان، فقدان یک چهارچوب نظری مشخص که تحلیل را ساختارمند کند، یکی از کاستی‌های اصلی مطالعات پیشین است. این پژوهش درصدد پرکردن این خلا، با ارائه چهارچوب نظری مبتنی بر دیدگاه‌های فلسفی-حکمی رنگ در معماری اسلامی است؛ از این رو، این پژوهش با تمرکز بر دو نمونه شاخص مسجد شیخ لطف‌الله و مسجد جامع سامرا، به دنبال تبیین معنا، عملکرد و نقش رنگ در نسبت با نور، معنا و ساختار معماری است. هدف پژوهش آن است که نشان دهد رنگ، به عنوان زبانی نمادین، جهان‌بینی توحیدی اسلام را در قالب فضایی قابل تجربه ترجمه می‌کند و ظرفیت‌های آن می‌تواند، در بازاندیشی معماری معاصر اسلامی الهام‌بخش باشد؛ بنابراین، بازشناسی ظرفیت‌های رمزی و معنوی رنگ در مساجد تاریخی، می‌تواند، راهگشای احیای رویکرد حکمی در معماری معاصر اسلامی باشد. مسئله اصلی این پژوهش این است که واکاوی جایگاه رنگ در معماری اسلامی با رویکردی فراتر از کارکرد زیباشناختی و بررسی نقش آن در ابعاد حکمی و معرفت‌شناختی است؛ در این راستا، تلاش می‌شود، رنگ در معماری اسلامی نه تنها عنصری تزیینی، بلکه حامل معنا و نشانه‌ای از جهان‌بینی دینی و حکمی معرفی شود؛ لذا برای دستیابی به این هدف، دو نمونه شاخص تاریخی معماری اسلامی یعنی مسجد شیخ لطف‌الله در اصفهان و مسجد جامع سامرا انتخاب شده‌اند. انتخاب این دو نمونه از آن جهت است که اولی به عنوان اثری برجسته از معماری صفوی، تجلی‌گاه اوج کاربرد هنرمندانه و معناگرایانه رنگ در فضاهای قدسی ایران به شمار می‌رود و دومی، نمونه‌ای ممتاز از معماری عباسی است که با رویکردی متفاوت به رنگ و تزیینات معماری پرداخته است. این تقابل، امکان تحلیل تطبیقی و روشن‌تر شدن نقش حکمی و معرفتی رنگ در بسترهای متنوع تمدنی اسلامی را فراهم می‌آورد. پرسش اصلی پژوهش این است که: «رنگ در معماری مساجد اسلامی، فراتر از کارکرد زیباشناختی، چه نقشی در بیان مفاهیم حکمی و معرفت‌شناختی ایفا

می‌کند و این معنا در دو نمونه تاریخی - مسجد شیخ لطف‌الله و مسجد جامع سامرا - چگونه تجلی یافته است؟^۲ در راستای پاسخ به این پرسش، بر پایه دیدگاه سیدحسین نصر (۱۳۹۴) در باب نور و تجلی اسماء الهی در هنر اسلامی و دیدگاه تیتوس بورکهارت (۲۰۰۹) درخصوص زبان قدسی رنگ در معماری، سعی دارد نشان دهد که رنگ در معماری اسلامی، نه تنها ابزاری زیبایی‌شناختی، بلکه واسطه‌ای معرفت‌شناختی میان عالم محسوس و عالم قدسی است. این پژوهش از نوع کیفی، با رویکرد توصیفی-تحلیلی و روش تطبیقی انجام شده و تمرکز آن بر تحلیل محتوای نمادین رنگ در بستر حکمت اسلامی است. چهارچوب نظری پژوهش مبتنی بر نظریات حکمی و زیبایی‌شناسی اسلامی از جمله، آرای سیدحسین نصر و تیتوس بورکهارت است.

۲. روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش کیفی، با رویکرد توصیفی-تحلیلی و تطبیقی انجام شده و هدف اصلی، تحلیل نقش رنگ در انتقال مفاهیم حکمی و معنوی در معماری اسلامی از طریق بررسی تطبیقی دو نمونه‌ی شاخص از دو تمدن ایرانی و عباسی است. در این رویکرد، فرایند پژوهش شامل چند مرحله اصلی بوده است: (۱) انتخاب نمونه‌ها؛ (۲) گردآوری داده‌ها؛ (۳) تحلیل داده‌ها؛ (۴) تفسیر و مقایسه یافته‌ها.

لذا داده‌ها به روش اسنادی-کتابخانه‌ای و با پشتیبانی از مشاهدات میدانی تکمیلی گردآوری شده‌اند. منابع شامل مقالات نمایه‌شده در پایگاه‌های اسکوپوس^۱، ریسرچ‌گیت^۲، ساینس دایرکت^۳ و مگیران^۴ و به همراه کتاب‌ها و رساله‌های تخصصی مرتبط با فلسفه اسلامی، حکمت، و معماری سنتی هستند و در بخش مشاهدات میدانی، بازدید حضوری از مسجد شیخ لطف‌الله (اصفهان) انجام شد و کیفیت رنگ‌ها، نحوه‌ی تابش نور در ساعات مختلف روز، و جزئیات بصری کاشی‌کاری‌ها ثبت گردید. برای مسجد جامع سامرا، به دلیل محدودیت‌های امنیتی و تخریب بنا، داده‌های میدانی از طریق بررسی تصاویر مستند موجود، گزارش‌های باستان‌شناسی، و بازسازی‌های سه‌بعدی معتبر به دست آمد.

انتخاب دو مسجد بر اساس معیارهای مشخص صورت گرفته است:

۱. جایگاه شاخص در معماری دوره تاریخی مربوطه (صفوی و عباسی)؛

۲. تنوع و غنای رنگ در تزئینات معماری؛

۳. حضور معنا و مفاهیم حکمی در ساختار فضایی و رنگ‌آمیزی؛

۴. دسترس‌پذیری به منابع معتبر تصویری و مکتوب.

همچنین تحلیل داده‌ها بر اساس بررسی محتوای کیفی منابع و مشاهدات میدانی انجام شد تا معانی رمزی رنگ‌ها شناسایی شود و با استفاده از شاخص‌های مشخص، شباهت‌ها و تفاوت‌ها مقایسه گردد. یافته‌ها در چهارچوب نظری حکمت اسلامی و بر پایه دیدگاه‌های سیدحسین نصر و تیتوس بورکهارت تفسیر شد؛ به‌طوری‌که، رابطه مفهومی رنگ‌ها با مبانی فرهنگی و معنایی مورد توجه قرار گرفت.

۲/۱. معرفی نمونه‌های موردی

مسجد شیخ لطف‌الله (اصفهان، دوره صفوی): این مسجد به‌عنوان نمونه‌ای برجسته از معماری صفوی انتخاب شده است که از نظر

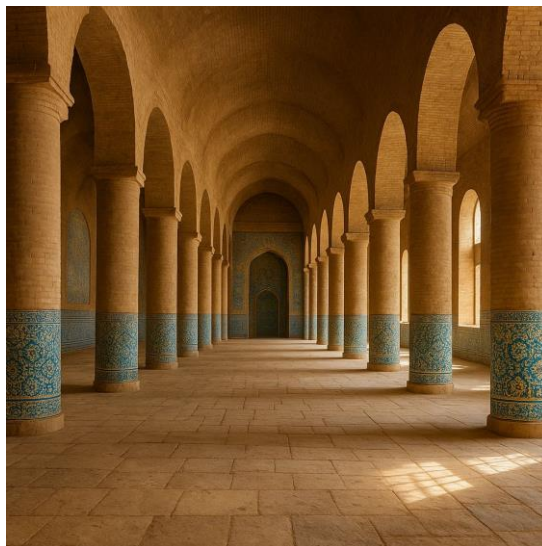
رنگ و نور ترکیبی پیچیده و رمزگونه دارد. رنگ‌های غالب شامل فیروزه‌ای، لاجوردی و طلایی است که در کاشی‌کاری‌های ظریف گنبد و محراب نمود دارند. ساختار هندسی دقیق، نسبت‌های عددی مبتنی بر ریاضیات اسلامی، و تأثیر نور طبیعی بر رنگ‌ها از شاخصه‌های مهم این بنا است. (تصویر شماره ۱) که به انتقال مفاهیم حکمی و فلسفی کمک می‌کند.

تصویر ۱- نمای داخلی گنبد مسجد شیخ لطف‌الله با تأکید بر کاشی‌کاری‌های فیروزه‌ای و نمادگرایی رنگ

(منبع: <https://www.visitiran.ir/fa/attraction>)

مسجد جامع سامرا (عراق، دوره عباسی): این مسجد که یکی از مهم‌ترین نمونه‌های معماری عباسی است، از نظر ترکیب رنگ و ساختار ساده‌تر است؛ اما با استفاده از رنگ‌های طلایی و لاجوردی و نورپردازی طبیعی، فضایی معنوی و دارای جلال و شکوه، خلق می‌کند. تکنیک‌های آجرکاری ساده، اما نمادین و کاشی‌کاری محدود با پیام‌های توحیدی و حکمی همراه هستند. (تصویر شماره ۲)

تصویر ۲- بازسازی دیجیتال محراب و رواق مسجد جامع سامرا با بهره‌گیری از هوش مصنوعی

(OpenAI, 2025)

۲/۲. شاخص‌های تحلیل تطبیقی

برای تحلیل تطبیقی دو نمونه، از شاخص‌های زیر استفاده شد:

نوع و تنوع رنگ‌ها- تکنیک‌های اجرای رنگ (کاشی‌کاری، آجرکاری و...) - نورپردازی و کیفیت تأثیر نور بر رنگ‌ها- پیام‌های معنایی و حکمی رنگ‌هاست؛ با تکیه بر این شاخص‌ها، تحلیل تفصیلی هر یک از دو نمونه موردی در ادامه ارائه می‌شود. زمینه‌های فرهنگی، فلسفی و دینی مؤثر در مسجد شیخ لطف‌الله، رنگ به صورت رمزگونه با ساختار هندسی و نور طبیعی ترکیب شده است. طبق تحقیق عسکری‌زاد، و اردجانی (۲۰۲۲)، رنگ فیروزه‌ای در کاشی‌کاری گنبد با ساختار ۳۲ حلقه‌ای حول مرکز خورشید مانند، تداعی‌گر نظام کیهانی و عرفانی نور است. این عدد برگرفته از تقسیمات دایره در ریاضیات اسلامی است و نشانی از نظم الهی دارد. رنگ طلایی، که در نور ظهر تشدید می‌شود، تجلی نور حقیقت در زمان است؛ یعنی نور حق، در زمان معین (ظهر) و مکان مقدس (محراب) آشکار می‌شود. (تصویر شماره ۳)

تصویر ۳- نمای خارجی مسجد شیخ لطف‌الله در اصفهان (منبع: نگارنده)

در مسجد جامع سامرا، با ساختار ساده‌تر و نظام آجرکاری، رنگ محدودتر است؛ اما نقش آن حیاتی است. کاشی‌های لاجوردی و طلایی درون محراب، نور طبیعی را منعکس کرده و حس «جلال قدسی» می‌آفریند. طبق تحلیل بورکهارت (۲۰۰۹)، حتی در ساختار آجری سامرا، رنگ‌ها، کارکرد رمزی دارند و نشانی از سادگی توحیدی هستند. (تصویر شماره ۴)

تصویر ۴- نمای خارجی مسجد جامع سامرا در عراق (منبع: <https://decovel.com/page/great-mosque-of-samarra>)

با نگاهی به تصویر (۲)، می‌توان دریافت که سادگی در ساختار و محدودیت در رنگ، نه تنها نشانه‌ی کمبود تزئین نیست، بلکه خود نوعی بیانیه‌ی معنوی در معماری عباسی است. این کیفیت معنابخش در رنگ و نور، پایه‌ای برای تحلیل تطبیقی میان معماری سامرا و مساجد صفوی فراهم می‌سازد. در ادامه، با تحلیل تطبیقی دو مسجد موردی، نقش رنگ در نظام معناشناختی و ساختار فضایی آن‌ها بررسی می‌شود.

۳. مبانی نظری (ادبیات پژوهش و پیشینه‌ی پژوهش)

برای درک جایگاه رنگ در معماری حکمی اسلامی، ابتدا باید به بنیان‌های معرفت‌شناختی رنگ در حکمت اسلامی و سپس به کارکردهای آن در ساختار معنایی معماری پرداخته شود. در این راستا، آرای دو متفکر شاخص، سیدحسین نصر و تیتوس بورکهارت، به‌عنوان پایه‌ی نظری این پژوهش مطرح می‌شود؛ سپس مفاهیم فلسفی نور و رنگ در حکمت اشراقی و متعالیه تبیین شده است؛ با توجه به اینکه این مکاتب فلسفی پس از دوره عباسی و پیش از دوره صفوی شکل گرفتند، تأثیر مستقیم آن‌ها بیشتر در تحلیل مسجد شیخ لطف‌الله به چشم می‌آید؛ درحالی‌که، در مورد مسجد جامع سامرا می‌توان نشان داد، مبانی متقدم‌تر معرفتی و سنت‌های اولیه اسلامی زمینه‌ساز بوده‌اند؛ ازاین‌رو، اشاره به حکمت اشراقی و متعالیه برای توضیح لایه‌های متأخرتر معناشناسی رنگ در معماری اسلامی ضروری است و در نهایت، با استفاده از منابع تحلیلی، رنگ در معماری اسلامی در بستر معناشناختی بررسی می‌گردد. برای ایجاد چهارچوب نظری مشخص، این پژوهش بر سه محور اصلی استوار است: نخست، دیدگاه‌های حکمت اسلامی با تأکید بر آرای سیدحسین نصر و تیتوس بورکهارت که رنگ را تجلی حضور قدسی در عالم ماده می‌دانند (Burckhardt, 1987; Nasr 2009). دوم، مبانی فلسفی نور و رنگ در حکمت اشراقی و متعالیه که رنگ را مرتبه‌ای از نور و وجود تفسیر می‌کنند (Corbin, 2009). این مبانی به‌ویژه برای تحلیل رنگ در معماری صفوی و نمونه‌ی مسجد شیخ لطف‌الله کارآمدند؛ زیرا فضای فکری آن دوره با حکمت متعالیه و اشراقی پیوند داشته است؛ اما برای مسجد سامرا بیشتر نقش مقایسه‌ای و تبیینی خواهند داشت. و سوم، نمادگرایی رنگ در سنت معماری اسلامی که رنگ‌ها را حامل معانی معنوی و رمزی معرفی می‌کند (Namiri & Trevathan, 2017; Sani, 2017). این چهارچوب، پایه ساختار تحلیلی پژوهش را تشکیل داده و امکان پیوند نظریه‌های فلسفی با نمونه‌های معماری را فراهم می‌کند.

۳.۱. رنگ در نظام فکری حکمت اسلامی با تأکید بر دیدگاه نصر و بورکهارت

هنر اسلامی همواره تجلی نوعی «حضور قدسی» در عالم ماده است؛ یعنی جهان حسی را محملی برای درک حقایق الهی می‌بیند. از نظر ایشان، رنگ، همچون نور، یکی از مجاری ظهور اسماء الهی در صورت مادی است (نصر، ۱۳۹۷). رنگ‌ها، به واسطه‌ی درجات نوریشان، حامل معانی مختلف روحانی‌اند؛ مثلاً فیروزه‌ای نماد آسمان و بی‌کرانگی، طلایی نشانه‌ی نور مطلق و سبز نشانگر حیات قدسی و تعادل معنوی است.

بورکهارت نیز بر این نکته تأکید دارد که رنگ در هنر اسلامی «نقش صرفاً تزئینی ندارد»؛ بلکه رمزگونه و قدسی است و زبان رمزی هنر اسلامی را می‌سازد. او رنگ را «تجلی حقیقت متافیزیکی در قالب محسوس» می‌داند (Burckhardt, 2009). در این چهارچوب، رنگ در معماری، به زبان شهودی معنا بدل می‌شود.

در این چهارچوب، رنگ‌های به‌کار رفته در مساجد نه فقط عنصر تزئینی، بلکه حامل پیام‌های معرفتی‌اند که ساختار قدسی فضا را تقویت می‌کنند.

۳.۲. خاستگاه فکری اندیشمندان در بات نور و رنگ

در نظام اشراقی سهروردی، رنگ، تجلی نور در جهان محسوس است. هر رنگ نشان‌دهنده‌ی سطحی از نور مجرد است که با عالم محسوس تماس یافته است. او رنگ را نه تنها کیفیات بصری، بلکه واسطه‌ای برای صعود روح به عالم نور می‌داند (Nejad et al, 2016). در این نگاه، نور سفید نشان وحدت است، رنگ‌های دیگر تنزل آن در مراتب خلقت است.

در فلسفه صدرالدین شیرازی نیز، رنگ به مثابه مرتبه‌ای از وجود است که از عالم خیال به عالم ماده تنزل یافته است. رنگ محسوس و تجلی وجودی و عینی امر مجرد است؛ پس کارکرد رنگ در معماری تنها زیباشناختی نیست؛ بلکه «تجسم معرفت‌شناختی» است (Askariza & Ardejani, ۲۰۲۲).

این دیدگاه‌ها، پایه‌ای برای تحلیل رنگ در معماری اسلامی فراهم می‌کنند و نشان می‌دهند، رنگ نه تنها ابزار زیبایی، بلکه واسطه‌ای معرفت‌شناختی و نمادین است که ساختار قدسی و معنایی فضا را تقویت می‌کند.

۳.۳. نمادگرایی رنگ در معماری اسلامی

مطالعات معاصر نشان می‌دهد که رنگ‌ها در معماری اسلامی، علاوه بر جنبه زیبایی‌شناسی، مفاهیم معنایی و رمزی دارند. برخی از معانی رایج رنگ‌ها عبارت‌اند از (Namiri & Sani, 2017؛ Trevathan, 2017):

فیروزه‌ای/ آبی لاجوردی: آسمان، بی‌نهایت، معنویت، وحدت

طلایی/ زرد: نور حقیقت، کمال، اشراق

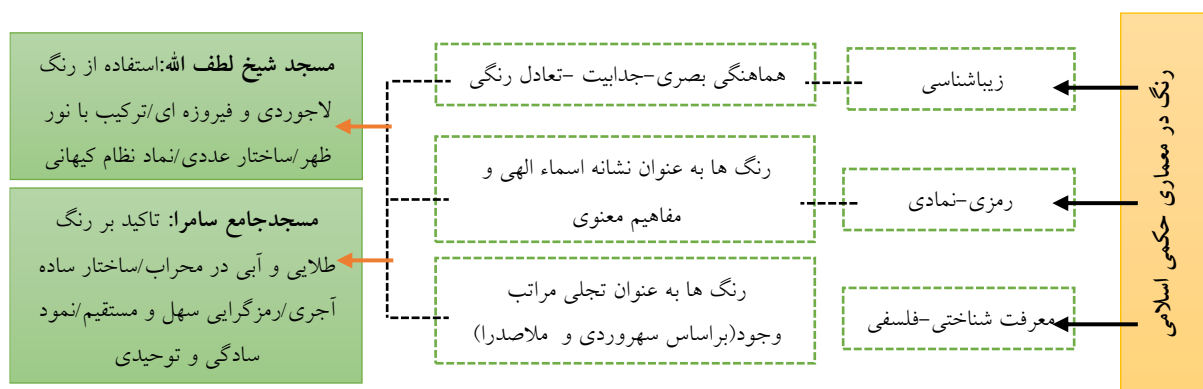
سبز: تعادل، زندگی، بهشت، اسماء رحمانیه

سفید: وحدت مطلق، پاکی

قرمز: عشق، شهود، آتش معرفت

همان‌طور که در نمودار ۱ نشان داده شده است، این رنگ‌ها در معماری حکمی اسلامی علاوه بر جنبه زیبایی، حامل پیام‌های

معنوی و رمزی هستند.

نمودار ۱- نقش و کارکردهای نمادین رنگ در معماری حکمی اسلامی (منبع: نگارنده)

۳/۴. مرور پیشینه‌ی پژوهش

برای شناسایی جایگاه این پژوهش در میان مطالعات موجود، لازم است، نگاه مقایسه‌ای به پژوهش‌های پیشین می‌اندازند. جدول زیر گزیده‌ای از مهم‌ترین منابع نظری و تحلیلی مرتبط با موضوع رنگ در معماری اسلامی را نمایش می‌دهد. هدف از این مرور،

روشن‌سازی خلأهای پژوهشی، شناسایی رویکردهای نظری مسلط، و تبیین ضرورت مطالعه‌ی حاضر با تأکید بر پیوند میان حکمت اسلامی و تحلیل معماری است.

جدول ۲- مرور تحلیلی پیشینه پژوهش‌های مرتبط با رنگ در معماری اسلامی (منبع: نگارنده)

نویسنده	عنوان پژوهش	نوع پژوهش	نتایج کلیدی	ارتباط با پژوهش حاضر	نقد و محدودیت
Burckhardt, (۲۰۰۹)	Art of Islam: Language and Meaning	نظری/عرفانی	تبیین رنگ به‌عنوان زبان قدسی و ابزار ادراک معنوی در هنر اسلامی	چهارچوب نظری برای تحلیل قدسی و عرفانی رنگ در معماری	تمرکز بر جنبه فلسفی است؛ اما نمونه موردی و تطبیق ندارد.
نصر، ۱۳۹۴	هنر و معنویت اسلامی	نظری/فلسفی	رنگ و نور به‌عنوان تجلی حقیقت قدسی در سنت حکمت اسلامی	بنیان فلسفی برای تحلیل قدسی بودن رنگ و نور	غیر تطبیقی، محدود به تحلیل نظری، تحلیل تطبیقی با نمونه‌های معماری ارائه نشده است.
Ardalan & Bakhtiar (۱۹۷۳)	The Sense of Unity: The Sufi Tradition in Persian Architecture	نظری/فلسفی - معماری	پیوند میان فرم، رنگ، نور و وحدت معنوی در معماری اسلامی	پایه‌گذاری تحلیل وحدت‌گرایانه از رنگ و معنا	بیشتر روی وحدت معنوی فرم تمرکز دارد. چهارچوب فلسفی عمیق رنگ ارائه نشده است.
Namiri & Sani, 2017	Symbolism of Color in Islamic Architecture	کیفی تحلیلی	تحلیل معنای رنگ‌های فیروزه‌ای و طلایی در معماری مساجد	پشتیبانی نظری از معنابخشی رنگ‌ها در معماری اسلامی	تمرکز بر جنبه بصری و معنایی است. فاقد بنیان فلسفی عمیق و تطبیق گسترده با حکمت اسلامی
Payandeh & et al (۲۰۲۴)	Analyzing Spiritual Messages In Thegeometric And Numeric Patterns Of Sheikh Lotfollah Mosque Based On Islamic Cosmology	تحلیل موردی	بررسی پیوند رنگ با ساختار عددی و نور در گنبد	تقویت بعد نمونه‌پژوهی و معناشناسی عدد و رنگ	تمرکز عددی و هندسی دارد. ارتباط فلسفی و معنایی رنگ با حکمت اسلامی محدود است.

مرور مطالعات پیشین نشان می‌دهد که پژوهش‌های انجام‌شده هر یک به بخشی از مسئله معناشناسی رنگ در معماری اسلامی پرداخته‌اند؛ اما هیچ‌کدام به‌صورت جامع نگاه ترکیبی به فلسفه حکمی اسلامی و تطبیق آن با نمونه‌های معماری نداشته‌اند. پژوهش‌هایی مانند نصر (۱۳۹۴) و بورک‌هات (۲۰۰۹)، چهارچوب‌های نظری قدرتمند و فلسفی ارائه کرده‌اند که بستر لازم را برای معناشناسی رنگ در هنر اسلامی فراهم می‌سازند. این منابع، نگاه کل‌نگر دارند و رنگ را در بستر هستی‌شناسی اسلامی تعریف می‌کنند؛ نه صرفاً در بُعد زیبایی‌شناسی.

مطالعات موردی مانند پاینده و همکاران (۲۰۲۴) و نمیری و ثانی^۱ (۲۰۱۷)؛ تحلیل‌هایی از ساختارهای رنگی در معماری

خاص، از جمله مسجد شیخ لطف‌الله، ارائه کرده‌اند؛ با این حال، این مطالعات عمدتاً بر جنبه‌های بصری یا کمی تمرکز دارند و بنیان فلسفی عمیقی در آن‌ها مشاهده نمی‌شود.

پژوهش حاضر، در ادامه‌ی این مطالعات، در پی آن است که دو سطح نظری و تحلیلی را با هم پیوند دهد: از یک‌سو، تحلیل رنگ در معماری بر اساس دیدگاه حکمت اسلامی به‌ویژه آرای نصر و بورکهارت، به دلیل جایگاه برجسته آنها در تحلیل فلسفه هنر اسلامی و تأثیرگذاری بر فهم رنگ و زیبایی‌شناسی دینی، و از سوی دیگر، تحلیل موردی دقیق معماری دو مسجد مهم اسلامی؛ یعنی مسجد شیخ لطف‌الله در اصفهان و مسجد جامع سامرا در عراق، به دلیل نمونه بودن آنها از سنت‌های متفاوت معماری اسلامی و تنوع جغرافیایی و تاریخی صورت گرفته است. دف، ارائه مدلی تلفیقی است که بتواند نشان دهد، چگونه رنگ در معماری اسلامی، نه فقط ابزار زیباسازی، بلکه وسیله‌ای برای هدایت ادراک انسان به‌سوی امر قدسی و معانی متعالی است؛ از همین رو، پژوهش حاضر در امتداد مطالعات قبلی قرار می‌گیرد؛ اما با نگاه ترکیبی و تأکید بر پیوند میان «فلسفه اسلامی»، «هنر قدسی» و «تحلیل معمارانه» گامی متفاوت برمی‌دارد.

۴. یافته‌ها و بحث

یافته‌های تحقیق بر اساس تحلیل تطبیقی دو نمونه برجسته معماری اسلامی، یعنی مسجد شیخ لطف‌الله در اصفهان (ایران) و مسجد جامع سامرا در عراق، ارائه می‌شود. این تحلیل در چهارچوب مبانی نظری فلسفه نور اسلامی سیدحسین نصر و نگرش معنوی به معماری سنتی تیتوس بورکهارت صورت گرفته است. در این چهارچوب، نور به‌عنوان تجلی ذات الهی و رنگ به‌عنوان ابزاری برای بازتاب کیفیات روحانی تلقی می‌شود؛ معماری سنتی نیز ظرفی برای انتقال معنا و تجربه قدسی در نظر گرفته می‌شود.

۴.۱. تحلیل معماری و نمادگرایی مسجد شیخ لطف‌الله

۴.۱.۱. معرفی و تاریخچه معماری

مسجد شیخ لطف‌الله به دستور شاه عباس اول و در دوران صفوی ساخته شده است و یکی از شاهکارهای معماری اسلامی ایران به شمار می‌رود. این مسجد به واسطه‌ی گنبد فیروزه‌ای و کاشی‌کاری‌های هنرمندانه‌اش، نمونه‌ی برجسته‌ای از هماهنگی بین هندسه، رنگ، نور و معنا است که فضایی معنوی و عرفانی ایجاد می‌کند. در این بنا، تلفیق فرم و رنگ، به‌گونه‌ای است که ساختار فیزیکی در خدمت انتقال مفاهیم متافیزیکی قرار گرفته است؛ امری که دقیقاً با دیدگاه نصر درباره‌ی "نور به‌عنوان تجلی ذات حق" مطابقت دارد. (نصر، ۱۳۹۴؛ Nejad et al 2016). (تصویر شماره ۵)

تصویر ۵- فضای معنوی و بصری مسجد شیخ لطف‌الله باکاشی‌کاری فیروزه‌ای و آبی (منبع: <https://orienttrips.com/mag/sheikh-lotfollah-mosque-in-isfahan>)

نمای داخلی مسجد شیخ لطف‌الله با کاشی‌کاری‌های فیروزه‌ای و آبی جلوه‌ای خاص به فضای معنوی آن بخشیده است و تجربه‌ای بصری سرشار از آرامش و معنویت برای بازدیدکننده را فراهم می‌آورد.

۴.۱.۲. رنگ و نمادگرایی

پالت رنگی مسجد شامل ترکیبی غنی از فیروزه‌ای، آبی لاجوردی، طلایی و سفید است که هرکدام بار معنایی ویژه‌ای دارند: آبی و فیروزه‌ای: نماد آسمان، آرامش و حضور نور الهی که به تجربه معنوی عمیق کمک می‌کند (Saadat et al, 2015). طلایی: نمایانگر نور الهی و کمال روحانی، که در خطوط کاشی‌کاری به شکل خطاطی‌ها و نقش‌های ظریف متجلی است (Nejad et al, 2016).

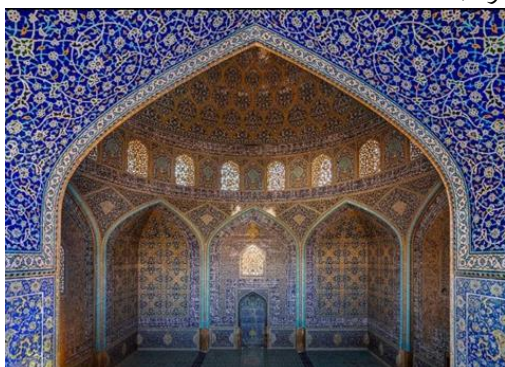
سفید: رنگ پاکی، صفا و روشنایی، که به تعادل و توازن بصری بنا کمک می‌کند (نصر، ۱۳۹۴). این بازنمایی رنگی، مطابق با فلسفه نور نصر، به شکل‌گیری فضایی معنوی و تجربه عرفانی در مسجد کمک می‌کند. این ترکیب رنگی نه تنها جنبه‌ی زیبایی‌شناسانه دارد، بلکه حاوی نظم قدسی است که بورکهارت آن را «بازتابی از عالم مثال در کالبد فیزیکی» می‌نامد. از دیدگاه نصر، این رنگ‌ها به واسطه‌ی نور، فعلیت می‌یابند و فضا را از حالت مادی به تجربه‌ای عرفانی ارتقا می‌دهند. (جدول ۱)

جدول ۱- مقایسه تطبیقی نمادگرایی و عملکرد رنگ در مسجد شیخ لطف‌الله و مسجد جامع سامرا

ویژگی‌ها	مسجد شیخ لطف‌الله	مسجد جامع سامرا
غالب‌ترین رنگ	فیروزه‌ای - لاجوردی - طلایی	طلایی و لاجوردی
هندسه نمادین	هندسه عددی و دایره‌های متحدالمركز	سادگی و تقارن مستطیلی
نور طبیعی	تأکید بسیار زیاد و جهت‌دار (محراب و گنبد)	نوریک نواخت و سراسری
کارکرد رنگ	وجدت و جود - رمز گرایانه	اشاره مستقیم به اسماء الهی

۴.۱.۳. نورپردازی و تجربه معنوی

نور طبیعی از طریق گنبد و پنجره‌های بالا به داخل مسجد نفوذ می‌کند و پس از برخورد با کاشی‌های رنگی، انعکاس‌هایی چندلایه و روحانی ایجاد می‌کند که فضایی عرفانی و آرام‌بخش به وجود می‌آورد. این نوع نورپردازی، بر آن است تا بیننده را نه صرفاً به تأمل بصری، بلکه به تأمل متافیزیکی و درونی سوق دهد. مطابق با دیدگاه نصر، این نور «تجلی حضوری است که فراتر از ماده است» (نصر، ۱۳۹۷)؛ همچنین، بر اساس نظریه بورکهارت، تعامل نور و رنگ در این فضا، تجربه‌ای از حضور را شکل می‌دهد که در آن فرم معماری، ابزار بیدارسازی قلب و روح می‌گردد. (تصویر شماره ۶)

تصویر ۶- تأثیر نور طبیعی و انعکاس رنگی بر کاشی‌کاری و ایجاد فضای عرفانی در مسجد شیخ لطف‌الله
(منبع: <https://orienttrips.com/mag/sheikh-lotfollah-mosque-in-isfahan>)

این تصویر نشان‌دهنده تأثیر نور طبیعی در تعامل با کاشی‌کاری رنگی است که به خلق فضایی معنوی و عرفانی کمک می‌کند، دقیقاً مطابق با فلسفه نصر و نظریه بورکهارت است.

۴.۲. تحلیل معماری و نمادگرایی مسجد جامع سامرا

۴.۲.۱. معرفی و تاریخچه معماری

مسجد جامع سامرا که در قرن نهم میلادی در دوره عباسی ساخته شده، نماینده سبک معماری عباسی با تأکید بر ساختارگرایی، عظمت حجمی و بی‌پیرایگی تزیینی است. برخلاف مسجد شیخ لطف‌الله، در این بنا استفاده از رنگ محدودتر و بیشتر خاکی، سفید و طلایی است که تأکید آن بر ابهت کالبدی و نظم قدرت می‌باشد (Mazaheri, 2020). (تصویر شماره ۷)

تصویر ۷- نمای بیرونی مسجد جامع سامرا با تأکید بر رنگ‌های خاکی و سفید و القای حس قدرت (منبع: OpenAI, 2025)

نمای بیرونی مسجد جامع سامرا جلوه‌ای ساده، اما موقر دارد که با رنگ‌های خاکی و سفید، حس قدرت و استحکام بنا را به بازدیدکننده منتقل می‌کند.

۴.۲.۲. تحلیل نمادگرایی رنگ در مسجد جامع سامرا

رنگ‌های غالب مسجد عبارت‌اند از:

سفید: نماد پاکی، خلوص و طهارت.

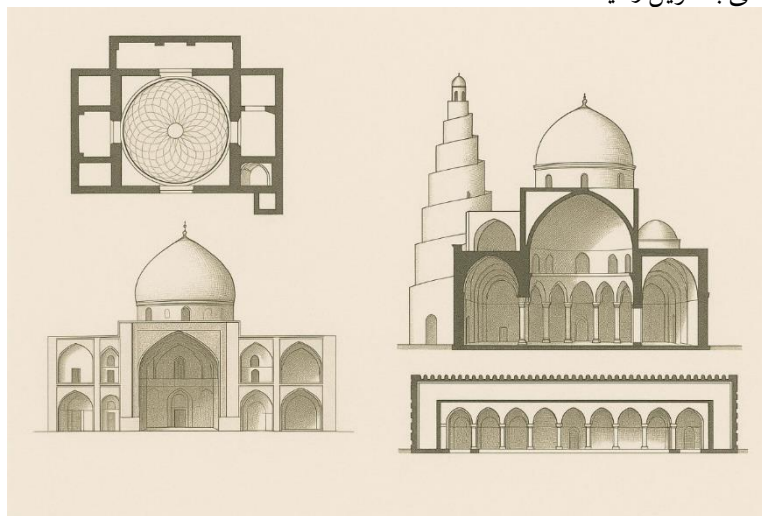
خاکی: نمایانگر ارتباط با زمین و قدرت زمینی حکومت عباسی.

طلایی: نمادی از نور الاهی که البته کاربرد آن در این بنا کمتر و محدودتر از مسجد شیخ لطف‌الله است.

در این ترکیب، برخلاف ترکیب عرفانی مسجد شیخ لطف‌الله، ما با پیامی ساختاری و سیاسی روبه‌رو هستیم. «این برداشت براساس چند منطق است: رنگ‌ها و نظم هندسی بیشتر بر اقتدار و ساختار قدرت تأکید دارند تا معناهای قدسی. رنگ‌ها و تزیینات دقیق، حس کنترل و نظم سلسله‌مراتبی را منتقل می‌کنند. طراحی‌های هندسی و محورهای تقارن، بازتاب سلسله‌مراتب و اقتدار سیاسی هستند و همان نکته‌ای است که بورکهارت در تحلیل معماری اسلامی و بازنمایی قدرت سیاسی اشاره کرده است؛ بنابراین، وقتی در یک بنا تأکید بر نظم، تقارن و رنگ‌بندی متمرکز دیده می‌شود، پیام اصلی آن سیاسی و ساختاری است.» مطابق با دیدگاه بورکهارت، این بازنمایی می‌تواند، بازتابی از ساختار اجتماعی و سیاسی خلافت باشد که خود را در کالبد معماری تجلی داده است.

۴.۲.۳. نورپردازی و فضای معنوی

نور طبیعی وارد فضای مسجد می‌شود؛ اما برخلاف مسجد شیخ لطف‌الله، بیشتر بر حجمی‌سازی و تأکید بر سادگی بصری استوار است. تا خلق تجربه عرفانی. نور در اینجا کارکردی "ساختاری" دارد و بیش از آن که حامل معنا باشد، تقویت‌کننده عظمت بناست. این نوع نورپردازی نیز با فلسفه نصر در خصوص نور به عنوان مظهر الهی سازگاری دارد؛ اما به شکلی متفاوت که بیشتر بر اصالت ساختار و نظم تأکید دارد تا تجربه عرفانی مستقیم. بر این اساس، می‌توان گفت، نور در مسجد شیخ لطف‌الله بیشتر به "نور قدسی" نزدیک است؛ در حالی که، نور در مسجد سامرا بیشتر در سطح "نور محسوس" باقی می‌ماند که نصر در آثارش به آن تمایز قائل است (نصر، ۱۳۹۷). با اتکا به چهارچوب نصر، می‌توان این تفاوت را چنین تفسیر کرد: نور در سامرا هنوز مظهر الهی است؛ اما در سطح حس باقی می‌ماند و از تجلی به تنزیل رسیده است.

تصویر ۸- پلان و برش معماری مسجد شیخ لطف‌الله و مسجد جامع سامرا جهت مقایسه نورپردازی و حجم (منبع: نگارنده)
تفاوت‌های ساختاری و نحوه ورود نور طبیعی به دو مسجد را به خوبی نشان می‌دهد.

۴.۳. مقایسه تطبیقی رنگ و نور در دو مسجد

با توجه به آنچه گفته شد، جدول زیر مقایسه‌ای نظام‌مند از پالت رنگ، نمادگرایی، نورپردازی و تأثیر فرهنگی در دو مسجد ارائه می‌دهد:

جدول ۳- مقایسه نظام‌مند مسجد شیخ لطف‌الله و مسجد جامع سامرا (منبع: نگارنده)

شاخص	بعدمسجد شیخ لطف‌الله (اصفهان، ایران)	مسجد جامع سامرا (سامرا، عراق)
پالت رنگ	فیروزه‌ای، آبی، طلایی، سفید	سفید، خاکی، طلایی
نمادگرایی رنگ	عرفان، نور الهی، آرامش و معنویت	پاکی، قدرت زمینی، عظمت
نورپردازی	نور طبیعی با انعکاس رنگی و ایجاد فضای معنوی و عرفانی	نور طبیعی ساده بدون انعکاس رنگی، تمرکز بر ساختار و حجم
تأثیر فرهنگی	ترکیب رنگ‌ها و نور بر اساس فلسفه نور شیعه	استفاده از رنگ ساده‌تر بر اساس فرهنگ عباسیت
تجربه بصری	تجربه عرفانی، آرامش و تمرکز	حس قدرت، شکوه و استحکام

۴.۴. مقایسه کمی پالت رنگ در دو نمونه موردی

در نمودار (۴) نیز به‌خوبی تفاوت رویکردها مشهود است. درصدهای ارائه‌شده در جدول زیر، حاصل شمارش فراوانی شاخص‌های رنگی در داده‌های گردآوری‌شده (اعم از منابع اسنادی، کتابخانه‌ای و مشاهدات میدانی) است؛ بدین ترتیب، تعداد دفعات مشاهده هر شاخص نسبت به کل موارد محاسبه و به صورت درصد بیان شده است. این شیوه به منظور ایجاد امکان مقایسه تطبیقی میان دو نمونه معماری مورد استفاده قرار گرفته و با رویکرد کیفی - توصیفی پژوهش هماهنگ است.

جدول ۴- تحلیل کمی سهم رنگ‌های غالب در دو مسجد (منبع: نگارنده)

رنگ	مسجد شیخ لطف‌الله	مسجد جامع سامرا
آبی-فیروزه‌ای	٪۴۰	٪۵
طلایی	٪۲۵	٪۱۵
سفید	٪۲۰	٪۴۰
خاکی	٪۰	٪۳۰

رنگ‌های آبی و فیروزه‌ای در مسجد شیخ لطف‌الله تجربه‌ای قدسی و آرامش‌بخش می‌آفرینند، «چراکه این رنگ‌ها از طریق نورپردازی و ترکیب با تزیینات هندسی ظریف، حس بی‌زمانی و سکون عرفانی ایجاد می‌کنند؛ مطالعات رنگ‌شناسی و تحلیل بصری معماری اسلامی نشان می‌دهد، طیف‌های سرد و درخشان به‌طور طبیعی تأثیر آرامش‌بخش بر بیننده دارند.»؛ درحالی‌که، رنگ‌های خاکی و سفید در مسجد سامرا بر ثبات، زمین‌گرایی و قدرت ساختاری تأکید دارند؛ «زیرا این رنگ‌ها با مصالح طبیعی و الگوهای هندسی محکم همراه شده‌اند و حس استحکام و نظم اجتماعی-سیاسی را منتقل می‌کنند؛ تحلیل ساختاری بنا و بازتاب آن در اسناد تاریخی و مطالعات بورکهارت نشان می‌دهد، چنین رنگ‌بندی و نظم، بیانگر اقتدار و قدرت دنیوی است.» نسبت رنگ‌ها، نه فقط از منظر بصری، بلکه از منظر معنایی نیز بیانگر دو رویکرد متفاوت به معماری اسلامی است: یکی عرفانی و باطنی، دیگری ساختاری و بیرونی.

یافته‌های این مطالعه نشان می‌دهد، رنگ و نور در معماری مساجد، فراتر از جنبه‌های زیبایی‌شناسی صرف، حامل مفاهیم فلسفی، متافیزیکی و فرهنگی عمیقی هستند. در مسجد شیخ لطف‌الله، ترکیب نور و رنگ به خلق تجربه‌ای قدسی می‌انجامد؛ درحالی‌که، در مسجد جامع سامرا، تأکید بر نظم ساختاری و بازتاب قدرت سیاسی مشهود است. تفاوت این دو رویکرد، تأییدکننده چهارچوب نظری مورد استفاده (نصر و بورکهارت) است که به جنبه‌های معنوی و کیهانی معماری سنتی تأکید دارند؛ در نتیجه، این مطالعه تطبیقی نه تنها بازخوانی غنی‌تری از معماری اسلامی ارائه می‌دهد؛ بلکه می‌تواند، الهام‌بخش طراحی معاصر با رویکردی معناگرا و نمادین باشد؛ لذا این نتایج در مقایسه با پژوهش‌های پیشین نشان می‌دهد، اگرچه مطالعاتی مانند نمیری و سانی (۱۳۹۶) یا پژوهش‌های تاریخی دیگر، بیشتر بر جنبه‌های زیبایی‌شناختی رنگ تمرکز داشته‌اند؛ یافته‌های این تحقیق لایه‌ای عمیق‌تر را آشکار ساخته است. تحلیل حاضر همسو با دیدگاه‌های سیدحسین نصر (۱۳۹۴؛ ۱۳۹۷) درباره‌ی فلسفه نور و تجلی اسماء الهی و نیز با تفسیر تیتوس بورکهارت (۲۰۰۹) از زبان قدسی رنگ در معماری اسلامی است؛ اما فراتر از آن با رویکرد تطبیقی میان دو نمونه شاخص، نشان می‌دهد، رنگ در معماری اسلامی واجد نقشی حکمی و معرفت‌شناختی است؛ بدین ترتیب، پژوهش حاضر با پر کردن خلأ موجود در ادبیات، پیوند میان معنا، نور و رنگ را در چهارچوبی حکمی-فلسفی بازشناسی و تبیین می‌کند.

۵. نتیجه‌گیری

یافته‌های این پژوهش نشان داد، رنگ در معماری حکمی اسلامی، نه تنها عنصری زیبایی‌شناختی، بلکه زبانی رمزی و ابزاری معنایی برای هدایت ذهن و جان انسان به سوی مراتب بالاتر ادراک است. این پژوهش بر اساس چهارچوب نظری فلسفه نور اسلامی سیدحسین نصر و تحلیل نمادین تیتوس بورکهارت در معماری سنتی شکل گرفته است که ساختار منظمی برای تحلیل و درک نقش رنگ و نور در معماری اسلامی فراهم می‌کند. بررسی تطبیقی دو نمونه موردی، یعنی مسجد شیخ لطف‌الله و مسجد جامع سامرا، نشان داد که هر دو بنابر مبنای جهان‌بینی توحیدی شکل گرفته‌اند و کاربرد رنگ در آن‌ها با اصول حکمت اسلامی هم‌راستا است؛ در نتیجه، یافته‌ها نشان داد، پاسخ به پرسش اصلی پژوهش چنین است: رنگ در معماری مساجد اسلامی، فراتر از کارکرد زیباشناختی، نقشی حکمی و معرفت‌شناختی ایفا می‌کند و این معنا در هر دو نمونه به شیوه‌ای متفاوت، اما مکمل تجلی یافته است. در مسجد شیخ لطف‌الله، ترکیب دقیق و متنوع رنگ‌ها در کنار نور طبیعی و هندسه مقدس، فضایی فراهم آورده که مخاطب را از درک صرف حسی به ساحت خیال و نهایتاً به شهود عقلی سوق می‌دهد؛ در مقابل، مسجد جامع سامرا با فرم ساده‌تر و پالت رنگی محدودتر، معنای قدسی خود را از طریق سادگی و تناسب کلی به نمایش می‌گذارد. این دو رویکرد گرچه متفاوت‌اند؛ اما هر دو در چهارچوب ادراک عرفانی رنگ و نور جای گرفته و بیانی معماری از سیر وجودی انسان در نگاه اسلامی ارائه می‌دهند.

ترکیب رنگ، نور، ریتم و نسبت‌ها در این معماری‌ها فراتر از ظاهر صرف، زبان قدسی است که به رمز و نشانه‌ای در مسیر سیر روحانی بدل می‌شود. این تحلیل لایه‌لایه معنا، گویای اهمیت عمیق رنگ و نور در تجربه معنوی و ادراک فضایی معماری اسلامی است و پاسخ به نقد برخی تحلیل‌های سطحی در این حوزه محسوب می‌شود. یافته‌ها می‌تواند، برای طراحان معاصر نیز آموزنده باشد؛ بازاندیشی در معنا و کارکرد رنگ و نور می‌تواند، بستری برای بازگشت به معماری قدسی فراهم کند و کیفیت ادراک فضایی و ارتباط عمیق‌تر انسان با فضای ساخته‌شده را ارتقا دهد.

براساس یافته‌های این پژوهش، توصیه می‌شود معماران و طراحان حوزه معماری اسلامی معاصر، به‌ویژه در طراحی مساجد و فضاهای فرهنگی، به بهره‌گیری آگاهانه و هدفمند از ترکیب رنگ و نور توجه ویژه‌ای داشته باشند. به‌کارگیری رنگ‌های نمادین مرتبط با مفاهیم فلسفی و دینی، همراه با نورپردازی طبیعی یا شبیه‌سازی شده، فضایی معنوی و عرفانی خلق می‌کند که مخاطب را در مسیر تأمل و آرامش قرار می‌دهد؛ همچنین، توجه به اصول هندسه مقدس در هماهنگی با رنگ و نور، تجربه بصری و معنوی را تقویت می‌کند.

پیشنهادهای مشخص‌تر عبارت‌اند از:

طراحی پالت‌های رنگی متناسب با فرهنگ و جغرافیای محل اجرا، به منظور حفظ اصالت معنایی و ارتقای تاثیر بصری؛ بهره‌گیری از فناوری‌های نوین در نورپردازی برای شبیه‌سازی نور طبیعی و تأکید بر بازتاب رنگ‌ها؛ توسعه دوره‌ها و کارگاه‌های آموزشی برای معماران درباره فلسفه نور و رنگ در حکمت اسلامی؛ استفاده از رویکردهای میان‌رشته‌ای، مانند روان‌شناسی محیط و علوم شناختی، برای تعمیق درک تجربه فضایی رنگ در فضاهای قدسی؛ توجه ویژه به کاربرد این یافته‌ها در فضاهای درمانی و فرهنگی برای افزایش کیفیت معنوی و آرامش‌بخش محیط.

محدودیت‌های پژوهش

مهم‌ترین محدودیت پژوهش، دشواری دسترسی به منابع تصویری کامل و دقیق از مساجد جامع سامرا به علت آسیب‌های وارده به بنا در طول تاریخ است؛ به همین دلیل، برای تکمیل داده‌ها از تصاویر بازسازی‌شده سه‌بعدی معتبر استفاده شده که بر اساس مستندات تاریخی و توصیفات معماری تولید شده‌اند.

۶. پی‌نوشت

- ¹Scopus
- ²ResearchGate
- ³ScienceDirect
- ⁴Magiran
- ⁵Askarizad, & Ardejani
- ⁶Payandeh& et al
- ⁷Namiri & Sani

۷. منابع و مأخذ

- البرزی، فریبا، جهدی، نوید، فتحی، میلاد، و یوسفی، امیرحسین. (۱۴۰۰). تحلیل تأثیرات معنایی نور در معماری اصفهان در دوره صفوی؛ مطالعه موردی: مسجد شیخ لطف‌الله اصفهان. فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی، ۸(۴)، ۱۱۲-۱۴۴.
- نصر، سیدحسین. (۱۳۹۷). ایران: پل فیروزه؛ جلوه‌هایی از هویت فرهنگی ایران و استمرار آن در طی تاریخ (ترجمه گروه مترجمان). تهران: انتشارات حقیقت.
- نصر، سیدحسین. (۱۳۹۴). هنر و معنویت اسلامی (رحیم، قاسمیان، مترجم). تهران: انتشارات حکمت.
- Akkach, S. (2012). *Cosmology and architecture in premodern Islam: An architectural reading of mystical ideas*. State University of New York Press.
- Ardalan, N., & Bakhtiar, L. (1973). *The Sense of Unity: The Sufi Tradition in Persian Architecture*. University of Chicago Press.
- Askarizad, R., He, J., & Soleymani Ardejani, R. (2022). Semiology of art and mysticism in Persian architecture according to Rumi's mystical opinions (case study: Sheikh Lotf-Allah Mosque, Iran). *Religions*, 13(11), 10-59.
- Burckhardt, T. (2009). *Art of Islam: Language and meaning*. World Wisdom, Inc.
- Mazaheri, S., & Mazaheri, A. (2020). Light and color in Islamic mysticism and architecture. *Religación. Revista de Ciencias Sociales y Humanidades*, 5(23), 177-181.
- Namiri, M. E., & Sani, R. M. (2017). Symbolic meaning of colours in Safavid and Ottoman mosques. *Journal of Shi'a Islamic Studies*, 10(1), 91-123.
- Nasr, S. H. (2008). The divine word and Islamic art. *Sophia: The Journal of Traditional Studies*, 14(1).
- Nejad, J. M., Zarghami, E., & Abad, A. S. H. (2016). A study on the concepts and themes of color and light in the exquisite islamic architecture. *Journal of Fundamental and Applied Sciences*, 8(3), 1077-1096.
- OpenAI. (2025). Image of the Great Mosque of Samarra generated by DALL'E [AI-generated image]. ChatGPT. <https://chat.openai.com>
- Payandeh, M., Hariri, A., & Hakim, N. (2024). Analyzing spiritual messages in the geometric and numeric patterns of Sheikh Lotfollah Mosque based on Islamic cosmology. *Journal of Islamic Architecture*, 8(2), 295-305.
- Saadat, D., Siamak, M., Rezai, H., & Bahari, A. (2015). The Investigation of Light Role in Islamic-Iranian Architecture Case Study: Sheikh Lotf Allah Mosque. In *International conference on architecture, structure and civil engineering*, Antalya, Turkey.
- Shahani, M. H. (2021). Sheikh Lotfollah Mosque: A story of daylight in sequential spaces. *Space and Culture*, 24(1), 19-36.
- Trevathan, I. (2017). From texts to tiles: Sufi colour conceptualization in Safavid Persia. In *Colour and Light in Ancient and Medieval Art* (pp. 184-194). Routledge.

منابع تصاویر

Safarmarket. (n.d.). مسجد شیخ لطف‌الله اصفهان. Safarmarket. Retrieved July 19, 2025, from

<https://safarmarket.com/blog/attractions/iran/isfahan/sheikh-lotfollah-mosque-isfahan>

Decovel. (n.d.). Great Mosque of Samarra. Decovel. Retrieved July 19, 2025, from <https://decovel.com/page/great-mosque-of-samarr>

VisitIran. (n.d.). جاذبه‌های ایران. VisitIran. Retrieved July 19, 2025, from <https://www.visitiran.ir/fa/attraction>

OrientTrips. (n.d.). Sheikh Lotfollah Mosque in Isfahan. OrientTrips Magazine. Retrieved July 19, 2025, from <https://orienttrips.com/mag/sheikh-lotfollah-mosque-in-isfahan>